

Jan Łach

Bracia Jezusa

Studia Theologica Varsaviensia 11/2, 257-264

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN ŁACH

BRACIA JEZUSA

W tekstach Nowego Testamentu znajduje się siedem wypowiedzi, w których jest mowa o braciach Jezusa. Po relacji cudu w Kanie Galilejskiej (J 2, 1—11) autor czwartej Ewangelii podał, że Jezus, Jego Matka, bracia (*αδελφοί*) i uczniowie udali się do Kafarnaum, gdzie pozostali kilka dni (w. 12). Ewangelia Mk (3, 31—35) przedstawia scenę odwiedzin Jezusa przez Jego Matkę i braci (*αδελφοί*), którzy usiłowali Go wywołać z zatłoczonego domu, gdzie nauczał, przebywając w Kafarnaum (Mk 2, 1. 20). Scenę tę opisują także pozostali synoptycy (Mt 12, 46—50; Łk 8, 19—21). Kiedy Jezus przebywał w Nazarecie, po wygłoszonej przez Niego nauce, mieszkańcy tej osady stawiali sobie pytanie: „Czy nie jest to cieśła, syn Maryi, a brat (*ο αδελφος*) Jakuba, Józefa, Judy i Szymona? Czyż nie żyją u nas także jego siostry (*αι αδελφοι αυτου*)? (Mk 6, 3; Mt 13, 55 n.). W Ewangelii Janowej podano, że przed świętem Namiotów bracia (*αι αδελφοι*) namawiali Jezusa, aby odszedł z Galilei do Judei w tym celu, żeby i tamtejsi mieszkańcy zobaczyli Jego czyny, których dokonuje. Ewangelista dodaje potem uwagę, że owi bracia nie wierzyli w Niego (J 7, 9). Relacjonując wydarzenia o zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu Jezusa, autor Dziejów Apostolskich mówi, że Apostołowie w liczbie jedenastu zebrałi się w wieczerniku, w którym również znalazły się kobiety wraz z Maryją, matką Jezusa, oraz Jego bracia (*αι αδελφοι*) (Dz 1, 14). Również Paweł Apostoł w liście do Galatów (1, 19) mówiąc o swoich odwiedzinach Piotra w Jerozolimie, wspomina przy okazji również spotkanie Jakuba, brata (*του αδελφου*) Pańskiego. Tenże Paweł stawia również przy innej okazji retoryczne pytanie, dlaczego nie mógłby brać z sobą do pomocy kobiety, skoro w ten sposób czynią inni apostołowie, bracia (*αι αδελφοι*) Pańscy i Kefas (1 Kor 9, 5).

Obok powyższych tekstów Nowego Testamentu o braciach Jezusa czytamy także w kilku starożytnych źródłach pozabiblijnych. I tak Józef Flawiusz¹ podaje, że przez trzy miesiące sprawu-

¹ J. Flawiusz, *Ant.* XX, 9, 1, § 200; przekł. polski *Dawne Dzieje Izraela*, Poznań 1962, s. 956.

jący władzę arcykapłańską Ananos (Ananiasz) w okresie wakansu na krześle prokuratora po Festusie zwołał sanhedryn i stawił przed sądem Jakuba, brata Jezusa, zwanego Chrystusem. O braciach Jezusa mówi także apokryficzna *Ewangelia według Hebrajczyków*, której urywek cytuje św. Hieronim². Czytamy w niej, że Jakub postanowił nie jeść ani nie pić, dopóki nie zobaczy zmartwychwstałego Jezusa. Ukazał mu się Jezus i polecił zasiąść do stołu. W czasie uczty Jezus pobłogosławił chleb i podał Jakubowi sprawiedliwemu, mówiąc mu: „Bracie mój, jedz twój chleb, albowiem Syn Człowieczy powstał z martwych”.³ Tenże św. Hieronim przytacza w innym swym dziele przeciw Pelagianom urywek apokryficznej Ewangelii, zwanej Ewangelią Nazarejczyków, w którym czytamy: „Matka i bracia Pana mówili Mu: Jan Chrzciciel udziela chrztu na odpuszczenie grzechów, chodźmy i dajmy się ochrzcić przez niego. On zaś odpowiedział im: Jakież grzech popełniłem, abym miał dać się ochrzcić przez niego. Sądźcie, że nie wiem, w czym rzecz?”⁴ Trzeba wreszcie wymienić dwa teksty, pochodzące z apokryfów apokaliptycznych, które znajdują się w kodeksie koptyjskim wypracowanym w kręgach gnostyckich. W pierwszym znajduje się rzekoma wypowiedź Jezusa skierowana do Jakuba: „Bracie mój, nie bez powodu nazywam cię bratem, chociaż nie jesteś moim bratem w sensie materialnym”⁵. W drugim Jezus pozdrawia Jakuba jako brata, a wyjaśnienie użytego tytułu dodaje Maryja: „Nie przestraszaj się mój synu, że powiedział do ciebie mój bracie”, albowiem obaj byliście tym samym mlekiem do karmieni⁶. Z przytoczonych tekstów wynika, że braćmi Jezusa nazywano cztery osoby: Jakuba, Józefa, Judę i Szymona. O „siostrach” jest mowa jedynie ogólnie, wydaje się jednak, że musiałyby ich być przynajmniej trzy, skoro teksty używają określenia „wszystkie jego siostry” (Mt 13, 56).

Powstaje uzasadnione pytanie: w jakim stosunku pokrewieństwa z Jezusem stoją te osoby. Czy chodzi o ludzi należących do tych samych rodziców, a więc do Józefa i Maryi, czy tylko do Józefa, czy nie są to bracia w ścisłym znaczeniu tego słowa, a jedynie ku-

² Hieronim, *De vir. ill.* 2.

³ E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, t. 1 Tübingen⁴ 1968 s. 108.

⁴ Por. D. Rops—F. Amiot, *Apokryfy Nowego Testamentu*, Londyn 1955 s. 30; E. Hennecke, dz. cyt., s. 95; Hieronim, *Adv. Pelag.* 3, 2.

⁵ Por. A. Böhlig—P. Labib, *Koptischgnostische Apokalypsen aus Kodex V von Nag-Hammadi im Koptischen Museum zu Alt-Kairo*, *Wiss. Zeitscher. der M. Luther-Univ. Halle-Wittenberg*, Sonderband 1963; A. Böhlig, *Zum Martyrium des Jakobus*, NT 5 (1962) s. 208.

⁶ Zob. A. Böhlig-Labib, dz. cyt., s. 72; oba cytaty podaje J. Blinzler, *Die Brüder und Schwestern Jesu*, *Stuttgarter Bibelstudien* 21, Stuttgart 1967 s. 24n.

nim się je ukaże, należy najprzód omówić pojęcie „brat” (ο αδελφος) w tekstach biblijnych.

Różne przypisuje się znaczenie wyrazowi „brat” w tekstach St. Testamentu. Autor opowiadania o Locie nazywa go zwykle bratem Abrahama, chociaż wiadomo, że Lot był synem brata Abrahamowego (Rdz 13, 8; 14, 14. 16). Podobnie Laban, który jest kuzynem Jakuba, gdyż Jakub jest synem siostry Labana, nazywa go swoim bratem (hebr. 'ah — Rdz 29, 15); podobnie też Jakub nazywa siebie bratem Labana (Rdz 29, 12). Córki Selofchada zwróciły się do kapłana Eleazara, aby przydzielili im przewidziany prawem majątek, który mogliby zabrać „bracia” (hebr. 'ahê). Selofchad tymczasem nie miał synów, tylko same córki (Joz 17, 3—4). Mianem braci określa Abimelek Sychemitów (Sdz 9, 3; zob. też 9, 1. 18). Tak samo nazywa Dawid mieszkańców Betlejem (1 Sm 20, 29). Nazwę tę nadano 120 potomkom Kehata (1 Krn 15, 5). W ogóle wyraz „brat” obejmował różne stopnie pokrewieństwa, czy powinowactwa, a nawet przynależności do tego samego pokolenia, czy narodu (Lb 10, 4; 2 Krn 10, 13; 1 Krn 23, 21 n.; 2 Krn 36, 10; Jer 22, 18; Job 42, 11). We wszystkich tych wypadkach LXX używa wyrazu αδελφος.

W aramejskich przekładach parafrazujących Biblię (Targumy) z reguły używano wyrazu 'ahā w tych miejscach, gdzie w tekście hebrajskim był wyraz 'ah = brat (Targ Rdz 13, 8; 14, 14. 16; 24, 48; 31, 32. 37; Targ Lb 10, 4; Targ Sdz 9, 3. 18). Tylko wyjątkowo dawano parafrazę wyjaśniającą bliżej znaczenie tego wyrazu (np. Targ Rdz 29, 12).

Szersze znaczenie wyrazu „brat” nie jest obce także J. Flawiuszowi⁷ gdyż Sarę nazywa siostra Abrahama oraz mówi, że do Tytusa przyszli „synowie i bracia” króla Izatesa, choć w rzeczywistości chodziło tylko o krewnych⁸. W ytm również znaczeniu zachodzi wyraz αδελφος w papirusach egipskich podchodzących z 2—1 w. prz. Chr.,⁹ których redaktorzy byli prawdopodobnie pod wpływem semickim, a nie greckim.¹⁰

W tekstach Nowego Testamentu użyto wyrazu αδελφος — brat aż 343 razy (39 razy u Mt, 20 razy u Mk, 24 razy u Łk i 14 razy u J, w listach Pawłowych 133 razy, 10 razy w Hebr. w listach katolickich 51 razy i 5 razy w Ap), natomiast wyrazu αδελφη — siostra użyto tylko 26 razy w całym N. Testamencie. Z pobieżnej nawet lektury poszczególnych perykop, w których ten wyraz zachodzi „brat” (αδελφος) oraz „siostra” (αδελφη) można wnioskować,

⁷ Por. *Ant.* 1, 12. 1 § 209. 211.

⁸ Por. *Bellum*, 6, c. 4 § 357; zob. J. Blinzler, *Die Brüder und Schwestern Jesu*, dz. cyt. s. 45.

⁹ Por. *The Adler Papyri, The Greek Texts* ed. by E. N. Adler, J. G. Tait and Heichelheim, Oxford 1930 s. 6—22.

¹⁰ Por. V. Tscherikower, *Jewish Religious Influences in the Adler Papyri*, Harvard Theol. Rev. 35(1942) s. 25—44; specj. s. 32—36

że większość z nich stosuje te 2 pojęcia w znaczeniu przenośnym. Znikoma tylko ich część stosuje je na oznaczenie relacji rodzinnych. Podobnie jak w St. Testamencie wyraz „brat”, „siostra” może odnosić się w N. Testamencie do relacji między dziećmi tych samych rodziców, oraz między dalszymi krewnymi. Czy w takim znaczeniu rozumieć można te wyrazy w odniesieniu do „braci” czy „siostr” Jezusa? Różne były na to pytanie odpowiedzi.

Pod wpływem *Protoewangelii Jakuba* powstałej między 130 a 140 r. — jak sądzą inni — w drugiej połowie II wieku¹¹ przyjmowano o zdanie, że braćmi i siostrami Jezusa były dzieci Józefa z pierwszego jego małżeństwa. Według tego apokryfu Józef został wybrany w sposób cudowny na męża Maryi, mimo że był człowiekiem starszym i miał synów. Zdanie to powtarzają potem Klemens Aleksandryjski,¹² Orygenes,¹³ Hipolit Rzymski,¹⁴ Euzebiusz z Cezarei,¹⁵ Tytus z Bostry,¹⁶ Epifaniusz z Salaminy,¹⁷ Euzebiusz z Cezaryjski,¹⁸ Hilary z Poitiers,¹⁹ Ambrożyjaster,²⁰ Grzegorz z Turs,²¹ Efreem Syryjczyk,²². W czasach nowożytnych przyjmowali to zdanie J. H. Bernard,²³ M. A. Siotas.²⁴ Zdanie to w starożytności nie kładło nacisku na samo istnienie dzieci Józefa przed jego małżeństwem z Maryją, ale raczej chodziło o ukazanie prawdy, że z powodu starożytności Józefa więcej było pewności o dziewiczości Matki Jezusowej.²⁵ Wiadomo zresztą, że w przekazach nowotestamentalnych nie ma żadnego śladu o istnieniu wcześniejszego potomstwa Józefa.

Zdanie drugie wywodzi się od Helwidiusza²⁶ i Benosusa.²⁷ Głosi ono, że Jezus jest pierworodnym w rodzinie Józefa i Maryi. Po Nim urodziły się z małżeństwa Józefa i Maryi jeszcze inne dzieci, które

¹¹ For. M. de Tuya-J. Salguero, *Introduction a la Biblia*, t. 1, Madrid 1967 s. 397; D. Rops, *Apokryfy Nowego Testamentu*, dz. cyt., s. 39; E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen*, dz. cyt., s. 278.

¹² *Adumbrationes in epist. Judae*, por. G. Stählin, *Maria im NT*, RGG³, t. 4, kol. 748.

¹³ *Comm. in Jo I*, 4 § 23; *Fragm. in Jo II*, 12; *Comm. in Matth X*, 17.

¹⁴ *De benedict. Moysis*. W: N. Bonwentsch, TU 26, 1a, 59.

¹⁵ *Historia Ecclesiae* 2, 1, 2.

¹⁶ Por. J. Sickenberger, *Tits de Bostra. Studien zu desen Lukashomilien*, TU 21, 1, Leipzig 1901 s. 174.

¹⁷ *Ancoratus* 60, 1; *Panarion* 28, 7, 6.

¹⁸ *In Jo VII*, 5, PG 77, 142.

¹⁹ *In Matth I*, PL 9, 921n.

²⁰ *In Gal I*, 19: PL 17, 344n.

²¹ *Historia Francorum* I, 21; PL 71, 172.

²² Por. J. Harris, *Four Lectures on the Western Text*, London 1894 s. 37.

²³ *The Gospel according to St John* Edinburgh 1923 s. 84—86.

²⁴ Το ποβλημα των αδελφων τον 'Ιηδου, Ateny 1950.

²⁵ Por. Orygenes, *Comm. in Matth.* 10, 17.

²⁶ Por. Hieronim, *Adv. Helvidium* 13, PL 23, 195.

²⁷ Por. Siricius, *Ep. ad Anysium* 3, PL 13, 1177.

księgi Nowego Testamentu nazywają jego braćmi i siostrami. Zagadnienie to przedstawił szczegółowo *Th. Zahn*,²⁸ a za nim powtarzało wielu biblistów, zwłaszcza *G. Herzog*,²⁹ *H. Koch*,³⁰ oraz *E. Buonaiuti*.³¹

Prawdziwości tego twierdzenia dowodzić miało najprzód stosowanie przez autorów biblijnych wyrazu „brat”, „siostra” (*ἀδελφος* — *ἀδελφή*). Gdyby bowiem chodziło o dalszych krewnych, można by było przecież użyć innych wyrazów, a mianowicie *ανεψιος* — *ανεψια* = kuzyn, kuzynka (Kol 4, 10). Jednak ten argument nie jest przekonujący choćby dlatego, że wyraz *ανεψιος* zachodzi tylko 3 razy w LXX, a 1 raz w Nowym Testamencie, oraz z tej racji, że pojęciem *ἀδελφος* maprawdę obejmowano krewnych bliższych i dalszych. Tymczasem nie znajdujemy wzmianki o tym, aby w domu Józefa i Maryi byli jacyś synowie, czy córki. Tylko Jezus nazywany jest synem bądź Józefa (Łk 3, 23; 4 22; J 1, 45; 6, 42; por. Mt 13, 55), bądź Maryi (Mk 6, 3).

Kiedy Maryja Matka Jezusa wystąpiła publicznie, zjawiła się w towarzystwie męskich członków rodziny, co uzasadniają w pełni warunki socjalne kobiet tego okresu (J 2, 12; por. Mk 3, 21, 31, 6, 3). Żaden tekst nie postuluje, aby go rozumieć w tym sensie, że chodzi w nim o prawdziwych synów Maryii i „rodzonych” braci Jezusa.

Twierdzenie o posiadaniu dalszych potomków przez Józefa i Maryję starano się oprzeć na zdaniu Mt 1, 25: „Obudziwszy się ze snu Józef... wziął swoją Matłzonkę do siebie, lecz nie zbliżał się do Niej, aż (*εως ου*) porodziła syna... Jednak przyimek iż (*εως ου*) nie oznacza wcale, że potem nastąpiło pożycie małżeńskie Józefa z Maryją.³²

Nie dowodzi również tej tezy określenie Jezufa „pierworodnym” (Łk 2, 7; *πρωτοτοκος*), wyraz ten bowiem, odpowiadający hebrajskiemu *bekor*, oznaczał jedynie tego, kto zgodnie z prawem Starego Testamentu miał prawo do dziedzictwa, (Rdz 27, 33—36) był przeznaczony na służbę Bogu i dlatego należało go wykupić (Wj 34, 20; Lb 3, 40—51). Niekoniecznie nazwa ta wskazywała, że po nim były jeszcze dzieci. Znalaziono napis żydowski z V wieku

²⁸ *Brüder und Vettern Jesu, Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons*, t. 6, Leipzig 1900 s. 225—364.

²⁹ *La virginite de Marie apres enfantement*, *RevHistLitRel* 12 (1907) s. 320—340.

³⁰ *Adhuc virgo. Mariens Jungfrauschaft und Ehe in der altkirchlichen Überlieferung bis zum Ende des 4. Jahrhunderts*, Tübingen 1929; tenże, *Virgo Eva — Virgo Maria, Neue Untersuchungen über die Lehre von Jungfrauschaft und Ehe Mariens in der ältesten Kirche*, Berlin 1937.

³¹ *Maria und die jungfräuliche Geburt Jesu*, *Eranos-Jahrbuch* 1938, VI, Zürich 1939 s. 325—363.

³² Por. F. Blass-A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen¹² 1965, 139 § 216, 3.

przed Chr., który mówi o śmierci matki podczas położu „pierworodnego” syna.³³

Powyższe uwagi potwierdzają także inne okoliczności. Pierwszą z nich jest wiadomość podana przez Łk 2, 41—52, że Maryja corocznie brała udział w obchodach świąt Paschy w Jerozolimie. Nie ma tu żadnej wzmianki ani o tym, że wraz z Jezusem, Maryją i Józefem uczestniczyli w tych obchodach inni synowie świętej Rodziny. Trudno też byłoby zrozumieć, biorąc pod uwagę uprzywilejowane stanowisko pierworodnego, aby mogli mieć miejsce takie wydarzenia, jakie opisuje Mk 3, 21. 31—35 (Rdz 27, 29): podano w tym opisie, że krewni chcieli Jezusa powstrzymać od podjętej ewangelizacji. Gdyby to byli młodszy bracia Jezusowi, wtedy On byłby dla nich kimś w rodzaju zwierzchnika i nie do pomyślenia byłoby zwracanie Mu przez nich uwagi. Gdyby to byli starsi bracia Jezusa, wtedy nie można by uważać ich za synów Maryi ze względu na świadectwo zawarte w tekście Mt 1, 23 i Łk 1, 27; 2, 7. Także i szczegół podany przez Jana (19, 26) mówiący o przekazaniu Maryi w opiekę Jana Apostoła byłby niezrozumiały, gdyby się nawet przyjęło, że nie chodzi tu o fakt ale jedynie o teologiczny aspekt opisu³⁴.

Według zdania trzeciego, mającego najwięcej zwolenników, poczynając od chrześcijańskiej starożytności aż po czasy obecne, wyrazy „bracia” i „siostry” oznaczają dalszych krewnych Jezusa. Tak twierdzili w starożytności św. Hieronim,³⁵ który przeciwstawił się w tej kwestii Helwidiuszowi, św. Augustyn,³⁶ Palagiusz.³⁷

Późniejsi pisarze kościelni powtarzali zasadniczo zdanie św. Hieronima.³⁸ Przyjmował je też Luter, stojąc na stanowisku dziewictwa Maryi przed narodzeniem, w czasie narodzenia i po narodze-

³³ Por. J. B. Frey, *La signification de protokolos d'apres une Christus der Erstgeborene*, Düsseldorf 1965, oraz H. Lietzmann, *Jüdisch-griechische Inschriften aus Tell Yahoudie*, ZNW 22(1923) s. 280—286, nr 21.

³⁴ Por. J. Blinzler, *Herrenbrüder*. W: *Bibel-Lexikon* (wyd. H. Haag), Einsiedeln² 1968 kol. 721; A. Weber, *De fratribus Domini necnon de identitate Iacobi fratris Domini cum Apostolo Iacobo Alphaei*, Lublin 1935 s. 38—39.

³⁵ *Adv. Helvid.* 4—16; PL 23, 185—201.

³⁶ *Contra Faustum Man.* 25, 35; PL 42, 432; *Tract. in Jo* 10, 2; PL 35 1467n; *Enarr. in Ps* 127, 12; PL 37, 1685; *De cons. evang.* 4, 16; CSEL, 43, 410.

³⁷ Por. A. Souter, *Pelagius Expositions of Thirteen Epistles of St Paul. Texts and Studies* 9, 2, Cambridge 1962 s. 311.

³⁸ Por. J. Blinzler, *Die Brüder und Schwestern Jesu*, dz. cyt., s. 137, dopisek 43.

niu Jezusa³⁹ oraz Kalwin.⁴⁰ Tak też interpretowali teksty H. *Grotius*,⁴¹ J. J. *Wettstein*.⁴² Z ostatnich dziesiątków lat spoza obozu katolików wylicza się tylko dwóch autorów, którzy podtrzymują powyższe zdanie. Są nimi W. K. *Prentice*⁴³ oraz A. van der *Mensbrugge*.⁴⁴

Potwierdzenie tego zapatrywania znaleźć można — obok tych, które podano wyżej — również w następujących racjach: według relacji Młk 15, 40 podczas męki Jezusa były obecne na Golgocie Maria Magdalena, Maria, Matka Jakuba Mniejszego i Józefa, oraz Salome. Wymieniona po Marii Magdalenie Maria nie była Matką Jezusową, lecz inną Marią dotąd nie była jeszcze przez tego Ewangelistę wspomniana. Marek wymienia ją zresztą jeszcze w 15, 47: „A Maria Magdalena i Maria Matka Józefa...”, oraz w 16, 47: „Maria Magdalena, Maria matka Jakuba i Salome”. Maria wymieniona w tych tekstach ukazuje się z wyraźnym wskazaniem na fakt, że jest ona matką Jakuba i Józefa. To właśnie charakteryzuje ową kobietę. Nie jest to więc matka Jezusa. Druga racja zawiera się w przekazach najstarszej tradycji Kościoła. Otóż według świadectwa Euzebiusza⁴⁵ na miejsce Jakuba Sprawiedliwego, który poniósł śmierć z tych samych racji co Pan Jezus, wybrany został na biskupa syn jego wuja, Symeon (syn Kleofasa). „Jemu przyznano pierwszeństwo z tego powodu, że był „drugim kuzynem Pana”. Według tego samego źródła wiadomo znowu, że właśnie Kleofas był bratem Józefa który był mężem Maryi.⁴⁶

Jeśli przeto Symeon został wymieniony jako „drugi” kuzyn Pana, to pierwszym kuzynem był Jakub o którym czytamy w Ewangelii Młk 15, 40. Ani więc Symeon, ani Jakub nie byli rodzonymi braćmi Jezusa. Nie byli też braćmi, a jedynie kuzynami wymienieni obok Jakuba także Józef i Juda (Młk 6, 3; Mt 13, 55n.). Ich stopień pokrewieństwa bliżej określić trudno. Józef wymieniony został w związku z wydarzeniami na Golgocie. Wspomniano, że pod krzyżem stała Maria Matka Jakuba Mniejszego i Józefa (Młk 15,

³⁹ Por. H. D. Preuss, *Maria bei Luther*, Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, nr 172, Gütersloh 1954; W. Delius, *Luther und die Mariensverehrung*, Theol. Literaturzeitung 79 (1954) s. 409—414.

⁴⁰ Por. U. Holzmeister, *De S. Joseph quaestiones biblicae*, Roma 1945 s. 41n.

⁴¹ *Operum theologorum tomus II*, vol. 1, Amsterdam 1679 s. 145a; por. M. Meinertz, *Der Jakobusbrief und sein Verfasser*, Freiburg i Br. 1905 s. 298.

⁴² *Novum Testamentum*, Amsterdam 1751, przedr. Graz 1962, 409 i i.

⁴³ *James the Brother of the Lord*. W: *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A. C. Johnson* (wyd. P. R. Coleman-Norton), Princeton 1951 s. 144—151.

⁴⁴ *The Relatives of our Lord*, Sobornost 11(1952) s. 483—494.

⁴⁵ *Historia Ecclesiae* 4, 22,4.

⁴⁶ *Historia Ecclesiae* 3, 11, 2.

40; Mt 27, 56). Nie była to z pewnością Matka Jezusa. Tej nigdy nie wymieniano na dalszym planie, lecz na pierwszym miejscu i dodawano zawsze, że chodzi o Matkę Jezusową (Mk 3, 31n.; Mt 1, 18; 2, 11. 13. 14. 21; 12, 46n.; 13, 55; Łk 2, 33, 34. 48. 51; 8, 19n.; J 2, 2. 3. 5. 12; 19, 25. 25; Dz 1, 14). Otóż ta inna Maria obok Jakuba zwanego mniejszym, miała być także matką Józefa. Nie jest wykluczone, że ta sama Maria była także matką Judy i Szymona (Mk 6, 3) i żoną Alfeusza, chociaż przyznać trzeba, że pewne racje przemawiają za tym iż ci ostatni mieli za matkę żonę Kleofasa, jak o tym mówiliśmy wyżej.⁴⁷ Na pytanie czy Jezus miał braci⁴⁸ można dać jedynie odpowiedź przeczącą. Teksty biblijne odnoszą tę nazwę jedynie do Jego krewnych. Byli to krewni ze strony Jego Matki — Maryi, gdyż świadczy o tym wypowiedź czwartej Ewangelii: „Pod krzyżem stała Matka Jezusowa i siostra Matki Jego Maria Kleofasowa i Maria Magdalena” (J 19, 25). A chociaż stopień pokrewieństwa Maryi z Marią Kleofasową nie został tutaj podany wyraźnie,⁴⁹ to jednak jest pewne, że żona Kleofasa była matką tych, których w wyżej przytoczonych tekstach nazywano braćmi Jezusa.

⁴⁷ Por. F. M. Stano, *Vangelo secondo san Marco*, W: *La Sacra Bibbia* (S. Gorafalo), Torino 1966 s. 641; J. Blinzler, *Die Brüder und Schwestern Jesu*, dz. cyt., s. 74, 94—110.

⁴⁸ Por. St. Grzybek, *Czy Chrystus miał rodzonych braci?* RBL 11(1958) s. 231—238.

⁴⁹ Por. C. K. Barrett, *The Gospel according to St John*, London 1956 s. 459; H. van den Bussche, *Jean*, Bruges 1967 s. 519.